

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / The Journal of Mesned of Theological Studies
ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605 | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned>
Cilt (Vol.) 12 Sayı (Issue 2) Güz - (Autumn) 2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Doi: 10.51605/mesned.1011241

Gönderim Tarihi: 18.10.2021 | Kabul Tarihi: 25.12.2021

Hadislerde Tevriye Sanatının Kullanımı ve Konu Etrafındaki Tartışmalar

- The Use of Tawriya Word Art in Hadiths and Discussions Around the Subject-

Abdurrahman Ece*

Atf/Citation: Ece, Abdurrahman. "Hadislerde Tevriye Sanatının Kullanımı ve Konu Etrafındaki Tartışmalar / The Use of Tawriya Word Art in Hadiths and Discussions Around the Subject". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Güz 2021-2): 217-251.

Öz:

Resûlullah'a (sas) risâlet görevi, Arapların şiir ve hitabette zirvede olduğu bir dönemde verilmiş; Kur'an-ı Kerim ayetleri, insanları benzerini getirmekten aciz bırakacak en mükemmel dil ve üslupta indirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'i insanlara tebliğ yanında tebyîn etmekle görevlendirilen Allah Resûlü (sas) bu vazifesini yerine getirirken kendi döneminin dil ve üslubunu kullanmıştır. Ona iman edenler her konuda olduğu gibi hitaplarında da onu örnek almışlardır. Hz. Peygamber teşbih, temsil, mecaz, istiare, kinaye gibi Kur'an-ı Kerim'de rastlanan birçok edebî söz sanatını hadislerinde kullanmıştır. Onun bazı hadislerini doğru anlamak için hitaplarında kullandığı söz sanatlarını bilmek gerekir. Ayet ve hadislerde yer yer kullanılan Arap dil sanatlarından biri de tevriye söz sanatıdır. Tevriye, sözlerin görünürdeki anlamlarında kullanılmadığı bir Arapça dil sanatıdır. Savaş, sulh, aile hayatı gibi bazı durumlar bu şekilde konuşmayı gerektirmektedir. Yalandan korunmak için bir taktik olarak bu hallerde bazen bu söz sanatına başvurulmuştur. Bazen normal hayatta yapılan mizâhlar da konuşmalara renk katmak için, bazen normal hayatta ihtiyaç olduğunda yalana düşmemek için tevriye bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Bu sanat, bazı âlimlerce yalan ve aldatma ile ilişkilendirildiğinden kullanımının doğru olup olmadığı, doğru ise sınırının ne olacağı tartışmalara konu olmuştur. Taberî, Hattabî, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, İbn Hacer el-Askalânî gibi bazı âlimeler, birkaç yerde yalan söylemeye ruhsat verildiği görüşünde iken Süfyân b. Uyeyne, İbn Kuteybe, İbn Battâl, İbn Teymiyye, Nevevî ve daha başka âlimler yalana başvurma dinde kesinlikle yasaklandığını, ruhsat verilenin tevriye sözler kullanmak olduğunu savunmuşlardır. Tevriye sanatını kullanmaya delil getirilen rivâyetlerden, "Me'ârızlerde/tevriye sanatında, kişiyi yalandan koruyan bir genişlik vardır." rivayeti, merfû ve mevkûf olarak kaynaklarda yer alsada Beyhakî'ye göre İmrân b. Husayn'e (ra) ait mevkûf bir rivayettir. Resûlullah'ın (sas) üç yerde; savaşta, insanların arasını bulmada ve erkeğin hanımına konuşmasında yalan söylemeye ruhsat verdiğine dair rivâyetin sıhhati tartışmalıdır. Ayrıca "üç yerde yalanı tecvîz eden" ifadenin Zührî'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple rivâyete ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır. Tartışmalar bir yana hadislerde tevriye sanatının kullanıldığına dair örneklerle rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in değişik amaçlarla zaman zaman tevriye

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, arahman1977@hotmail.com. Orcid: 0000-0001-9755-789X.

sanatını kullandığında dair hadisler varit olmuştur. Buna göre Hz. Peygamber, savaş, can tehlikesi gibi zarûfî durumlarda ve bazı bilgilerin açıkça söylenmesinde sakınca gördüğü hallerde tevriye sanatına müracaat etmiştir.

“Harp hiledir” hadisini bu bağlamda anlamak gerekir. Zira o, Mekke’ye doğru gazveye çıkacaksa Hayber’i ve güzergahlarını sormuş, güneye gidecekse tevriye yaparak kuzey cihetindeki yolları, su kaynaklarını sormuştur. Hz. Peygamber (sas), savaşta olduğu gibi barışı sağlamak için de tevriye sözler kullanılmasına izin vermiştir. Zira barışı temin etmek, savaşları kazanmak kadar önemlidir. Her ne kadar Hz. Peygamber’in aile hayatında bir örneğine rastlanmasa da sahâbîlerin aile hayatlarında tevriye ile konuştuklarına dair örnekler rastlanmaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber’in günlük hayatında da tevriye sözler kullandığına dair örnekler vardır. Makalede tevriyenin tanımı, âlimlerin konu hakkındaki görüşleri, ayet ve hadislerdeki yeri, kullanıldığı alanlar ve bundaki ölçü tespit edilmeye gayret edilmiş, ayrıca bu sanatın hadisleri doğru anlamaya sağladığı katkıya dikkat çekilmiştir. Konu makale sınırları içinde tespit edilen örnekler bağlamında ele alınmış detaylara gidilmemiştir. Sonuç olarak İslam’ın temel gayeleri dairesinde kalmak kaydıyla, zararın def-i ve maslahatın temini ve ihtiyaç hasıl olduğunda yalandan korunmak amacıyla bu yola başvurunun sakıncalı olmayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Belagat, Bedî’, Tevriye, Te’rîz, Me’ârîz.

Summary:

The mission of prophethood was given to the Messenger of Allah (pbuh) at a time when the Arabs were at their peak in poetry and the verses of the Qur’an have been sent down in the most perfect language and style that will leave people incapable. The Messenger of Allah (pbuh), who was tasked with explaining the Qur’an to people besides conveying it, used the language and style of the people of his time while fulfilling this duty. Those who believe in him have taken him as an example in their addresses, as in every other subject. The Prophet used many literary rhetoric, such as simile, representation, metaphor, and allusion, in his hadiths. In order to understand some of his hadiths correctly, it is necessary to know the rhetoric he uses in his addresses. One of the Arabic language arts used in verses and hadiths is the art of tawriya. Tawriya is a metaphorical art in which words are not used in their apparent meanings. Some situations, such as war, reconciliation, family life, require this way of speaking. In these cases, this rhetoric was sometimes used as a tactic to protect against lies. Sometimes, in order to add color to the conversations in normal life humor, sometimes it was seen as a way out in order not to lie when needed in normal life. Since this art is associated with lies and deception by some scholars, it has been the subject of debate whether its use is correct and if it is true, what will be its limit. Some scholars, such as al-Ṭabarî, Abū Bakr Ibn al-‘Arabî, Ibn Ḥadjar al-‘Askalânî are of the opinion that it is permissible to lie in a few places. On the other hand, Süfyan b. Uyeyne, Ibn Kuteybe, Ibn Battâl, Nevevî and many other scholars have argued that resorting to lies is strictly prohibited in religion, and that what is allowed is to use tawriya words. One of the narrations that is used as evidence for using the art of tawriya is the “There is a breadth in the art of ma’ariz/tawriya that protects the person from lying” narration. Although this narration is mentioned as merfû and mevkûf in the sources, according to al-Bayhaqî, Imrân b. Husayn's word. The authenticity of the narration that the Messenger of Allah (pbuh) allowed to lie in three places in war, in order to reconcile people, and when speaking to his wife, is questionable. In addition, it has been stated that the expression "permissible to lie in three places" belongs to Zühri. For this reason, it would be appropriate to approach the narration with caution. Discussions aside, there are examples of the use of the art of tawriya in the hadiths. When the Prophet (pbuh) found it inconvenient to express certain information openly in necessary situations such as war and danger to life, he resorted to the art of tawriya. It is necessary to understand the hadith "war is cheating" in this context. For, when he went to war towards Makka, he asked about Khaybar and its routes, and when he went south, he made an tawriya and asked about the roads and water resources in the north. The Prophet (pbuh) allowed the use of words of tawriya to ensure peace, as in war. Because making peace is as important as winning wars. Although there is no example of the Prophet in his family life, there are examples that the Companions spoke with tawriya in their family life. In addition to this, there are examples of the Prophet's use of tawriya words in his daily life. The aim of this article is to draw attention to the debates around this rhetoric and its use in hadiths, and to form a stepping stone for broader studies. In the study, the definition of tawriya, the opinions of scholars

on the subject, its use in verses and hadiths, its areas of use and scope of use were tried to be determined and its contribution to the correct understanding of hadiths was pointed. The subject has been discussed in the context of the examples determined within the boundaries of the article, and details have not been given. As a result, it is thought that it would not be objectionable to resort to this method in order to prevent damage and to provide benefits and to protect from falsehood when the need arises, provided that it remains within the scope of the main purposes of Islam.

Keywords: Hadith, Rhetoric, 'ilm al-badī', Tawriya word art, Ta'rîz, Ma'ârîz.

1. GİRİŞ

Arapça dilindeki söz sanatlarını dikkate alarak hadisleri anlamaya çalışmak çoğu zaman onları doğru anlamaya önemli katkı sunmaktadır. Kullanılan bu söz sanatlarından biri de tevriye sanatıdır. Tevriye sanatının hadislerdeki kullanımına geçmeden önce bu söz sanatının tanımı ve önemi üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Âlimler tevriye için, îhâm, tevcih ve tahyîr gibi kavramları da kullanmışlardır, ancak ileride görüleceği gibi tanıma en yakın düşen ifade tevriye kavramıdır.¹ Tevriye, v-r-y kökünden türemiştir. Ebû Amr Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) şöyle demektedir: “Tevriye, ‘gizleme/örtme’ demektir. Bir kişinin, *وريت الخبر* demesi, ‘Farklı bir haberi öne çıkararak sözünü gizledim.’ anlamına gelir. *أوريت الشيء* demek ‘Eşyayı gizledim.’ demektir.”² Tevriye kelimesiyle aynı kökten gelen ifadeler, bazı ayetlerde örtmek, gizlemek anlamında kullanılmıştır (el-Mâide 5/31; el-A'râf 7/20, 26; en-Nahl 16/59). Bu isimlendirme, muhtemelen, “insanın arkası” anlamındaki *الإنسان وراء* ifadesinden alınmıştır. Zira bir kişi *وريت* “Onu arkama aldım.” dediğinde, sanki “Görünmeyecek şekilde onu arkama aldım.” demektedir. Ebû Ubeyd'in dediğine göre Şa'bî (ö. 104/722), “İshâk'ın ardından da Ya'kûb'un doğacağını müjdeledik” (Hûd 11/71) ayetinde geçen *el-verâ* ifadesi için, “çocuğun çocuğu” demiştir.³ Tevriye ile aynı kökten gelen *verâ* kelimesi “arka” anlamına geldiği gibi zaman ve mekanları ifade etmek için kullanıldığında “ön/ilerisi” anlamını da ifade etmektedir. Nitekim, “Çünkü onların önlerinde/ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı.” (el-Kehf 18/79) ayeti ile “Önünde şiddetli bir azap da vardır” (İbrâhîm 14/17) ayetinde bu anlamdadır.⁴ Bedî' ilminin ulemâsı

¹ Abdülazîz Atîk, *İlmü'l-bedî'* (Lübnan: Dârü'n-Nahda, ts.), 122.

² Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1964), 1/198.

³ Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, 1/198.

⁴ Ahmed b. Muhammed Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* (el-Memeleke es-Suudiyye: Mektebetü Nezâr, 1999), 6/1992.

tevriyeyi şöyle tanımlamıştır: “Tevriye konuşanın, sözünden yakın ve görünür anlam yerine gizli ve uzak manayı kastettiği iki anlamlı bir ifade kullanmasıdır.”⁵

Âlimler, “me’ârîz” kavramını da tevriye anlamında kullanmışlardır. Mecdüddin İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210), “Me’ârizli sözler, söyleyen açısından bakıldığında doğru, işitenin anladığı açıdan bakıldığında doğru olmayan ifadelerdir.” demektedir.⁶ İmâm Nevevî (ö. 676/1277) şöyle demektedir: “Tevriye ve ta’rîz sanatı şudur: Kişinin kullandığı ifadenin görünürde bir anlamı vardır, ama o kişi ifadesinden ilk anlamı değil farklı/uzak bir anlam kastetmiştir.”⁷ İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise şöyle demektedir: Me’ârîz (مَعَارِضُ) “mi’rez”in (مِعْرَضُ) çoğuludur. Bu söz sanatında ifadeler, güzel lafızlarla süslenmektedir.”⁸ Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) et-Telhîs adlı eserinde tevriyeyi şöyle tanımlamaktadır: “Bedî’ sanatının biri de tevriyedir. İhâm diye de isimlendirilen tevriye, uzak ve yakın olmak üzere iki anlamlı bir ifadenin konuşulmasıdır.”⁹ Salâhuddîn es-Safedî (ö. 764/1363) ise kastedilen uzak anlamın bir karineyle anlaşıldığını söyler.¹⁰

İbn Hicce el-Hamevî (ö. 837/1434) ise tevriyeyi şöyle açıklamaktadır: “Tevriyeye, ihâm, tevcih ve tahyîr de denir. Fakat tevriye ismi tanıma daha uygundur. Terim olarak tevriye, konuşanın iki gerçek veya biri gerçek biri mecazî iki anlamı olan bir ifadeyi kullanmasıdır ki bu iki anlamdan biri yakın ve ifadenin bu anlama delaleti zahir iken diğer anlam uzaktır ve ifadenin bu anlama delaleti de gizlidir. Konuşan ise uzak manayı murat ettiği halde bu anlamı muhataptan yakın manayla saklar. Bu sebeple ifadeyi işiten, ilk anda yakın anlamın kastedildiğini sanır, oysa öyle değildir. Bu nedenle tevriyeye ihâm da denir.”¹¹ Dolayısıyla tevriye, “Söylenen sözden ilk anlaşılacak anlamı muhataptan gizleyerek anlaşılan manadan başka bir anlamı kastetmektir.”¹²

⁵ Atîk, *İlmü’l-bedî’*, 122.

⁶ Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1979), 4/160; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 1/708.

⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Ezkâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425), 601.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 7/165; Ebü’l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* (Beyrut: Matbaatü’l-Hayriyye, ts.), 18/428.

⁹ Hatîb el-Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân, *et-Telhîs fî ulûmi’l-belâğe* (b.y.: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.), 359-360.

¹⁰ Atîk, *İlmü’l-bedî’*, 123.

¹¹ Ebü’l-Mehâsin Takıyyüddîn İbn Hicce el-Hamevî İbn Hicce, *Hizânetü’l-edeb ve ğâyetü’l-ereb* (Beyrut: Dâru’l-Hilâl, 2004), 2/39.

¹² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru’l-Maârif, ts.), “vry” md.; Atîk, *İlmü’l-bedî’*, 122.

Burada muhatap, ifadenin yakın anlamını anlarken söyleyen onu kastetmemektedir.¹³ Söz sahibi, sözüyle yakın anlamı değil uzak anlamı kastetmektedir.¹⁴

Zemâşerî (ö. 538/1144), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Sekkâkî (ö. 626/1229), İbn Hicce el-Hamevî (ö. 837/1434) gibi birçok âlime göre Kur'an'daki müteşâbih ayetler yanında hadislerle sahâbe sözlerinin yorumunda en iyi yardımcılarından biri tevriye söz sanatını bilmektir.¹⁵ Dolayısıyla tevriye söz sanatını bilmeden bazı hadisleri yorumlamaya gitmek hatalı sonuçlar doğurabilmektedir. Bir söz sanatı olarak tevriye, ifadeyi güzelleştirme usul ve kaidelerini ele alan bedî' ilminin bir konusudur. Üç özelliğinden dolayı belagat ilminin konusu olduğu ifade edilmiştir: (1) Asıl anlatılmak istenen mana, ilk anda anlaşılan yakın anlamın arkasında kendini göstermektedir. (2) Söyleyenin maksadını çağrıştıran karine, gizli olduğundan muhatap ilk anda kastedileni anlamamaktadır. Bunun için biraz düşünmesi gerekir. (3) Bu söz sanatı, açıkça ifade edilmesinde sakınca görülen sözleri örtülü bir biçimde yalana başvurmadan anlatmaya fırsat sunmaktadır.¹⁶ Konunun daha iyi anlaması için tevriyeli ifadeler ile doğru olmayan sözler arasındaki farkın açıklanması faydalı olacaktır.

2. TEVRİYELİ İFADELER İLE DOĞRU OLMAYAN SÖZLER ARASINDAKİ FARK

Doğru olmayan sözler için kısaca yalan denilmektedir.¹⁷ Hadisler incelendiğinde Hz. Peygamber'in (sas) "*Ben de mizahlarda bulunurum, fakat hak dışındadır bir şey söylemem.*"¹⁸ hadisinden anlaşıldığı üzere şakayla da olsa yalan söyle-

¹³ Atîk, *İlmü'l-bedî'*, 122-125.

¹⁴ Durmuş, "Tevriye", 41/45-47.

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemâşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/143; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1420), 27/473; Ebü Ya'kûb Sekkâkî, *Miftâhü'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 427; İsmail Durmuş, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/46.

¹⁶ Durmuş, "Tevriye", 41/46.

¹⁷ Daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, "Yalan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2013), 43/297-300.

¹⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/298 (995); Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Husameddîn el-Kudsî (Kahire: Mek-tebetü'l-Kudsî, 1994), 8/168 (13106, 13107), 8/578 (14201); Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 7/111-120.

me hoş karşılanmamıştır. Bu konuda başka hadisler de varit olmuştur ki birkaçı şöyledir: İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Mümin kardeşinle tartışma, onun (hoşuna gitmeyecek) şakalar yapma ve ona yerine getiremeyeceğin vaatlerde bulunma."¹⁹ Verilen sözü yerine getirmemenin bir çeşit yalan söyleme olacağı malumdur. Bu sebeple verdiği sözde durmama münafıklık alametlerinden sayılmıştır.²⁰ Ebû Umâme'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Haklı olduğu halde tartışmayı terk eden kimseye cennetin kenarında bir köşke ben kefilim. Şaka bile olsa yalanı terk edene de cennetin ortasında bir köşke kefilim. Ahlâkını güzelleştirene de cennetin en üst yerinde bir köşke kefilim."²¹ Burada tevriye sanatı kullanmadan şaka da olsa yalan konuşmaktan sakındırılmıştır.²² Diğer bir hadiste, "Mizahlarında yalan söylemeyi ve haklı olduğu halde tartışmayı terk etmedikçe kişinin imanı kâmil olmaz." denilmiş,²³ başka birinde, "İnsanları güldürmek için yalan konuşanlara yazıklar olsun, yazıklar olsun, yazıklar olsun." buyurulmuştur.²⁴ Böylece insanları güldürmek için ya da başka bir amaçla batıl/yalan mizahlar yapmanın kâmil imanla bağdaşmayacağı vurgu-

¹⁹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beirut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1998), "Birr ve's-sıla", 85; Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Za'îfü el-Edebü'l-müfred* (Darü's-Siddik, 1998), 47 (58/394). Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'i ile Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçen rivayet için Tirmizî garîb derken Elbânî zayıf demiştir.

²⁰ Buhârî, "İmân", 23; Müslim, "İmân", 106.

²¹ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvud, *es-Sünen* (Beirut: Dâru'r-Risâle el-İlmiyye, 1430), "Edeb", 8; Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr el-Bahrü'z-zehhâr*, (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 13/181; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat* (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 5/68 (4693), 5/284 (5328). Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde geçen bu rivayet için Elbânî, ta'likinde hasen demiştir. *Sünen* muhakkiki Şu'ayb el-Arnaût da aynı hükme varmıştır.

²² İbn Allân, Muhammed Alî b. Muhammed b. Allân, *Delîlü'l-fâlihîn* (Beirut: Dâru'l-Ma' rife, 2004), 5/83.

²³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 14/278; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995), 8/371. Bu hadisin yer aldığı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin muhakkiklerinden Şu'ayb el-Arnaût rivâyet için zayıf derken Ahmed Muhammed Şâkir sahih demiştir.

²⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 33/244, 248; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2000), 3/1771; Ebû Dâvud, 7/342; Tirmizî, "Zühd", 10. Tirmizî'ye göre hasendir.

lanmıştır.²⁵ Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde yer alan bir rivâyet de şöyledir: Süfyân b. Esîd'in rivâyet ettiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: "*Kardeşinle konuşurken o sana inandığı halde senin ona yalan konuşman ne büyük bir ihanettir.*"²⁶ Bu hadis bağlamında bazı âlimlerin görüşlerine yer veren İbn Receb (ö. 795/1393), insanın içi ile dışının, söz ve amelinin, giriş ve çıkışının farklı olmasının nifâk, nifâkın üzerine kurulduğu temelin ise yalan konuşmak olduğunu Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) nakleder.²⁷

Neticede konu bağlamında verilen hadislerin bazıları zayıf olsa da tamamı bir arada değerlendirildiğine şaka dahi olsa hiçbir yalanın hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Bir yönden gerçek olmayan mesel, kinaye, tevriye gibi söz sanatları ise yalan kapsamında değil daha çok kapalı ve dolaylı anlatım kapsamında değerlendirilmiştir.²⁸ Zira yukarıda örnek bağlamında zikredilen hadislerden, şaka da olsa hakka aykırı söz sarf etmenin doğru karşılanmadığı anlaşılırken bunun yanında tevriye sanatına cevaz veren hadisler varit olmuştur. Bu sebeple âlimler, tevriye söz sanatını yalandan veya yalan içeren şakadan ayırmışlardır. Nitekim peygamberlerin ana vasıflarından biri *sıdk* yani doğruluktur. Onların yalan söylediklerini düşünmek muhaldir. Onlar yalan konuşmamış ve yalan konuşmaya da kesinlikle karşı olmuşlardır. Zira yalan hakikate aykırı sözlerdir, tevriye ise hakikatte doğru olmayan sözler değildir. Tevriyede konuşan kendi amacına göre doğru konuşmakta, ancak muhatabın aklına gelen ilk anlam farklı olmaktadır. Bazı durumlar bu şekilde konuşmayı gerektirmektedir. Nitekim ileride görüleceği üzere savaş, sulh, aile hayatı gibi konularda yalandan korunmak için bir taktik olarak bazen bu söz sanatına başvurulmuştur. Bazen normal hayatta yapılan mizahlarda konuşmalara renk katmak için bazen normal hayatta ihtiyaç olduğunda yalana düşmemek için tevriye bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Konunun daha net anlaşılması için âlimlerin tevriye hakkındaki görüşlerine ayrıca bakmak faydalı olacaktır.

²⁵ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 4/135-136; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ* (Beirut: Dâri'l-Fikr, 2002), 7/3037; İbn Melek, Muhammed b. İzzuddîn, *Şerhü Mesâbilhi's-sünne* (Kuveyt: İdâretü's-sekâfe, 2012), 5/246.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/183; Ebû Dâvud, "Edeb" 78; Elbânî, *Za'îfü el-edebü'l-müfred*, 46. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin muhakkiki Şuayb el-Arnaût ile Nâsirüddin el-Elbânî (1914-1999) rivâyetin zayıf olduğunu söylemişlerdir.

²⁷ İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn ed-Dımaşkî, *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem* (Beirut, Müessesetü'r-Risâle 20021), 2/ 482.

²⁸ Çağrıçı, "Yalan", 43/297-300.

3. TEVRİYE HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Bazı âlimler, birkaç yerde yalan söylemeye ruhsat verildiği görüşünde iken bazıları, yalana başvurmanın kesinlikle dinde yasaklandığını, tevriye sözler kullanmaya ise ruhsat verildiğini savunmuşlardır. Taberî (ö. 310/923), bu iki görüşü şöyle özetlemiştir: “Bazı âlimler, sulh maksadıyla yalan söylenebileceği görüşündedirler. Onlar hadiste zikredilen üç durumun buna örnek olduğunu ifade ederek şöyle demişlerdir: Yerilen yalanlar, zarar içeren veya maslahat içermeyen yalanlardır. Bazı âlimler ise hiçbir konuda yalana müsaade etmemişlerdir. Onlara göre hadislerde kastedilen yalan tevriye ve ta’rîz sanatı şeklindeki konuşmalardır.”²⁹ Taberî’ye göre, Hattâbî (ö. 388/998) ve diğer bazı âlimler birinci görüşte iken, Mühelleb (ö. 82/702) ve el-Asîlî (ö. 392/1002) gibi âlimler ikinci görüşü savunmuşlardır.³⁰

Birinci görüşteki âlimlerden Hattâbî, üç yerde yalan söylemeye ruhsat verildiğini ifade eden hadisin değerlendirmesinde şöyle demektedir: “Bu durumlar, insanın gerek güvenliği gerekse zararın defî için bazen fazla söz söyleyerek doğruluktan sapmak zorunda kaldığı hallerdir. Nitekim bazı durumlarda, maslahat içerdiği ümidiyle az bir fesada izin verilmiştir.”³¹ Hattâbî’nin bu sözleri Taberî’nin dediklerini desteklemektedir.

er-Rûyânî’nin *Müsned*’inde yer alan, “Müslümana bir faydası olan veya ondan bir zararı defeden hariç tüm yalan konuşmalar günahtır.” rivayet için Elbânî bir yerde zayıf bir yerde de mevzû demiştir.³² Buna göre rivayetin sıhhati tartışmalı olsa da Mağribî, bu rivayete dayanarak tevriye yapmadan bazı durumlarda yalan söylenebileceğini söylemiştir.³³ Bu yaklaşım ise isabetli görülmemektedir.

Gazzâlî (ö. 505/1111) de yalanın yasaklanmasındaki gayenin verdiği zarar olduğunu belirterek bazı durumlarda yalan söylenebileceğini hatta bazen gerekli olduğunu savunmuştur. Ona göre “yalanın haram olması, yalan olan sözün

²⁹ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1988), 13/42.

³⁰ İbn Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, 13/42.

³¹ Hattâbî, *Me’âlimü’s-sünen*, 4/123-124.

³² Ebu Bekir Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtubâ, 1416), 1/410 (630); Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, *Za’îfü’l-Câmi’i’s-sağîr* (el-Mektebetü’l-İslâmî, ts.), 624 (4296); Muhammed Nâsırüddin Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’z-za’ife ve’l-mevzû’a ve eseruhe’s-seyyi’ü fi’l-ümme* (Riyad: Mektebetü’l-Maârif, 1992), 5/192 (2174).

³³ Hüseyin b. Muhammed el-Mağribî, *el-Bedrü’t-temâm Şerhu Bülûğî’l-merâm* (Dârü Hecer, 1994), 10/340.

kendisinden değil muhataba veya başkalarına verdiği zarardan dolayıdır. Onun için yalan söylemeye, menfaat veya maslahat durumlarında izin verilmiştir.”³⁴ Gazzâlî, yalan söylemek ile tevriye sanatını birbirinden ayırmış ve tevriye sanatının mümkün olmadığı durumlarda yukarıda ifade ettiği şekilde yalana müracaat edilebileceğini ifade etmiştir. Ona göre, insanın yalan söylemek zorunda kaldığı hallerde öncelikle ta’rîz ve tevriye sözlere başvurması gerekir. Bir zaruret veya bir ihtiyaç yoksa ne ta’rîzle ne de açıkça hiçbir şekilde yalan söylemek doğru olmaz. Fakat ta’rîzle konuşmak ehven olandır.³⁵ Ona göre tevriye sözler, her ne kadar yalan olmasa da yalan izlenimi verdiği için sadece ihtiyaç durumlarında sarf edilmelidir. Bu sebeple Gazzâlî’ye göre birisinin kalbini mizahla hoş kılmak gibi önemli olmayan bir amaç için de tevriye sanatına başvurulabilir.³⁶ Ünlü hadis âlimi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) de “Âlimler, zorunlu hallerde yalan söylemede sakınca olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir”³⁷ diyerek bazı şartlar dahilinde yalan söylemeye izin vermiştir.

Ebû Bekr İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), “Bir istisna olarak savaşta yalan söylemeye nasla cevaz verilmiştir”³⁸ diyerek Hz. Peygamber’in Ka’b b. Eşref’i öldürmek için görev verdiği Muhammed b. Mesleme’nin Ka’b’ı öldürmek için onunla tevriyeli konuştuğuna dair hadisi örnek verir.³⁹ Buhârî de bu hadisi “Savaşta yalan konuşma bâbı” altında vermiştir.⁴⁰ Bu konuya verilen diğer bir örnek Enes b. Mâlik’ten gelmektedir. Buna göre Resûlullah, el-Haccâc b. İlât es-Sülemî adındaki sahâbîye Mekkelilerden ehlini ve malını kurtarmak için onlara doğru olmayan bazı şeyler söylemesine izin vermiştir.⁴¹

İkinci görüşü savunan âlimlere göre Hz. Peygamber hiçbir şekilde yalan söylemeye ruhsat vermemiştir. Onun verdiği izin, tevriye ve ta’rîz sanatıyla konuşmaya dönüktür. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 198/814), İbn Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057), İbn Teymiyye (ö.

³⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi’-d-dîn* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 3/137.

³⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/139-140.

³⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/140.

³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1379), 5/300.

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b Abdullah b Muhammed Meafirî İbnü’l-Arabî, *‘Ârizatü’l-ahvezî fi şerhi’t-Tirmizî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418), 1/243.

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavku’n-Necât, 1422), “Cihâd”, 158; İbnü’l-Arabî, *‘Ârizatü’l-ahvezî fi şerhi’t-Tirmizî*, 1/243.

⁴⁰ *Buhârî*, “Cihâd”, 158.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/400-402; İbn Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, 10/390 (4530).

728/1328) gibi daha birçok âlim bu görüştedir. Süfyân b. Uyeyne şöyle demektedir: “İnsanların arasını düzelterek iyi sözleri taşıyan ve iyi sözleri söyleyen kişiye yalancı denmez”⁴² hadisinin yorumuna dayanarak şunu deriz: Eğer bir kişi, özür dilerken muhatabını razı etmek için edebî konuşur ve sözlerini güzelleştirirse yalancı sayılmaz. Çünkü arkadaşıyla arasını bulması, diğer insanların arasını bulmasından daha faziletlidir.”⁴³ Görüldüğü gibi yalan konuşmayı doğru bulmayan Süfyân, gerektiğinde tevriye sanatı ile konuşmayı isabetli görmüştür. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye göre yalanın her türü yasaklanmış ve yalandan korunmak için me’ârîzlerle konuşmaya ruhsat verilmiştir. Hadiste zikredilen üç yerde yalana ruhsattan maksat me’ârîzlerle konuşmaktır. Aksi halde açıkça yalan söylemek kesinlikle nehyedilmiştir.⁴⁴ Ayrıca o, ciddi ya da şaka olsun yalanın hiçbir türünde hayır olmadığını söyledikten sonra, “Eğer yalan söylemeye bir ruhsat varsa sadece bir yerde olur: O da kendinden ya da başkasından bir zulmü defetmek maksadıyla söylemek.” der.⁴⁵ Buhârî (ö. 256/870) de tevriye sözlerin insanları yalan söylemekten koruduğunu bâb başlığında ifade ederek,⁴⁶ gerektiğinde tevriye sanatına başvurulmasını uygun görmüştür.

İbn Battâl’a göre, kesinlikle hakka muhalif olan yalan sözlere izin verilmemiştir. Zira yalan konuşmak Kitâb ve Sünnet ile yasaklanmıştır. Ona göre “Gerek savaşta gerekse diğer yerlerde sadece tevriye ile konuşmaya izin verilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber, “Yalandan uzak durun, zira yalan günaha götürür, günah da cehenneme götürür.” buyurmuştur.”⁴⁷

Mâverdî (ö. 450/1058) şöyle demektedir: “Sünnette, savaşta ve insanlar arasını düzeltmek amacıyla tevriye sözler söylemeye ruhsat vardır. Sünnet, nefret içerdiği için yalan söylemeye izin vermez. Ruhsat verilen tevriye ve ta’rîz yoluyla konuşmak-

⁴² Ebû Bekr Abdürrezzâk es-San’ânî Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman A’zami (Beyrut: Dârü’t-Ta’sîl, 2013), 10/216 (21265).

⁴³ Ebû Ubeyd, *Garîbü’l-hadîs*, 4/1/340-341.

⁴⁴ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel* (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’-d-Diniyye, 1999), 96.

⁴⁵ Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, thk. Abdulvehhab Abdullatîf (el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 318 (Bk. 895 nolu hadisin açıklaması).

⁴⁶ *Buhârî*, “Edeb”, 116.

⁴⁷ İbn Battal, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1423), 8/590.

tır.”⁴⁸ Görüldüğü gibi Mâverdî'ye göre de sadece savaşta ve insanların arasını bulmak için tevriye sanatıyla konuşmaya izin verilmiştir.

Nevevî, me'ârizli sözlerin toplumda yaygın olarak kullanıldığını belirttikten sonra bunun bir çeşit aldatma ve hile olduğunu, bazı durumlar dışında bu yola başvurmanın doğru olmadığını şöyle ifade eder: “Âlimlere göre şer'î bir maslahat için veya yalan söylemekte mecbur kalındığında ta'rîze başvurulabilir. Onun dışında ta'rîze başvurmak haram olmasa da doğru değildir.”⁴⁹

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi bazı âlimler gereksiz yere tevriye sözlere başvurmayı doğru bulmazken bazıları ise bir haksızlık söz konusu olmadığı sürece bunda bir sakınca görmemişlerdir.⁵⁰ Hindistanlı muhaddis Ebü'l-Mecded-Dihlevî (ö. 1052/1642) ise şöyle demektedir: “Bilhassa birisinin menfaati söz konusu ise tevriye yapmakta sakınca yoktur.”⁵¹ Onun bu sözleri, ihtiyaç duyulan her durumda tevriye sözlere izin verdiği şeklinde yorumlanabilir.

Âlimlerin bu görüşlerini verdikten sonra şunlar söylenebilir: Zaruri durumlar dışında yalana müsaade edilmemiştir. Ancak “savaş, can tehlikesi gibi durumlarda ‘Zaruretler, memnu olan şeyleri mubah kılar.’⁵² kaidesine ihtiyaç miktarınca yalana izin verilmiştir.” denebilir. Nitekim ayetlerde zaruri durumlarda küfür sözü söylemeye, ölmeyecek kadar haram gıdalardan yemeye izin verilmiştir (en-Nahl 16/106; el-Bakara 2/173). Hz. Peygamber'in yukarıda geçen bazı sahâbîlere yalan söylemeye izin verdiğine dair rivayetler de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Fakat ta'rîzli ifadeler kullanmanın açıkça yalana başvurmaktan daha isabetli olacağı açıktır.⁵³ Bu sebeple Gazzâlî, farklı durumları dikkate alarak yalan söylemenin haram, mubah ve vacip olduğu yerler olduğunu söylemiş ve bunları izah etmeye çalışmıştır.⁵⁴

Âlimlerin yukarıdaki farklı görüşlerinin, aynı konuda varit olan görüşürde birbirine muhalif ayet ve hadislerden kaynaklandığı düşünülmektedir.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986), 265.

⁴⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, 601.

⁵⁰ İbn Teymiyye, *el-İhtiyârâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2019), 2/999-1001.

⁵¹ Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî, *Leme'âtu't-tenkîh fi şerhi Mişkâti'l-mesâbîh* (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2014), 6/248.

⁵² Ebû Muhammed Bedreddin Aynî, *Umdetü'l-kârî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty), 15/11; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 3/936.

⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 6/159; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 14/276.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/137.

Yalandan sakınmayı şiddetle emreden ayet ve hadisler yanında tevriye sanatına örnek mahiyetinde getirilen ayet ve hadisler vardır. Bazı âlimler, bunların arasını cem' etmek için asıl olanın yalandan sakınmak olduğunu fakat istisnai durumlarda yalan söylemeye izin verildiğini söylerken⁵⁵ bir kısmı ise tevriye sanatını kullanarak konuşmanın -istisnalar hariç- yasaklanan yalandan sayılmayacağı savunmuşlardır. Konu ile ilgili hadislere geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için tevriye sanatının ayetlerdeki yansımaları üzerinde kısaca durulacaktır.

4. AYETLERDE TEVRİYE SANATI

Âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'de tevriye sanatının, diğer bir ifadeyle me'ârizli sözlerin yer aldığına dair örnekler vermişlerdir. Makalenin sınırlarını aşamamak için birkaçı örnek bağlamında zikredilecektir.⁵⁶

İbn Kuteybe, me'ârizli sözlerin kullanılmasına ruhsat verildiğini ifade ettikten sonra ayetlerden şu örnekleri vermiştir. Hz. İbrahim (as), "Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Konuşabiliyorlarsa onlara sorun!" (el-Enbiyâ 21/63) sözüyle, "Konuşabiliyorlarsa bu işi büyükleri yapmıştır, konuşamadıklarına göre büyükleri yapmamıştır." demek istemiştir. "Ben rahatsızım." (es-Saffât 37/89) sözüyle de "Ben rahatsız olacağım." demek istemiştir. Zira her fanî ve ölümlü olan mutlaka hasta olmaya ve rahatsız olmaya mahkûmdur. Nitekim إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ (Zümer, 39/30) ayeti nazil olduğu vakitte Resûlullah (sas) hayatta idi. Yani مَيِّتٌ ifadesinin ilk akla gelen "ölüsün" anlamı ayette kastedilmemişti, "öleceksin" demek istenmişti.⁵⁷ Bu sebeple ayetin meali, "Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek." şeklinde verilmektedir.⁵⁸ "وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ" (ez-Zâriyât 51/47) ayetinde *bi eydin* ifadesi çoğu müfessirlere göre "kudret" anlamındadır. Buna göre ayetin meali, "Göğü

⁵⁵ Nevevî, *el-Ezkâr*, 377; Seyyid Sâdık, *Fıkhü's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1977), 2/204.

⁵⁶ Daha geniş bilgi için bk. Ali Bulut, "Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Belâğatin Rolü: 'Tevriye Sanatı Örneği'", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 67-92.

⁵⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 86.

⁵⁸ *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020) ilgili ayet mealine bakınız.

kudretimizle biz kurduk." şeklinde olmaktadır. Buna göre ayette tevriye sanatı vardır,⁵⁹ çünkü ifadeden ilk akla gelen anlam kastedilmemiştir.

"Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; ... O'dur." (el-En'âm 6/60) ayetinde جَرَحْتُمْ ifadesinin biri hakiki biri mecazi olmak üzere iki anlamı bulunmaktadır. Ayette ilk akla gelen hakiki ve zahirî anlam olan bedende yara açma manası değil, uzak ve gizli olan günah işleme, günahlara dalma manası kastedilmiştir.⁶⁰ Aynı şekilde, "Böylece, sizi orta bir ümmet yaptık." (el-Bakar 2/143) ayetinde وَسَطًا kelimesinin ilk akla gelen anlamı iki şeyin ortasıdır. Bazı mealler görünürdeki bu anlamı vermişse de bu ifadenin adîl, mutedil, faziletli, aşırılıklardan uzak olma gibi anlamları vardır.⁶¹ Nitekim hadislerde bu ifadenin adîl anlamında olduğu ifade edilmiştir.⁶²

اِسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ اِسْتَوَى ayetindeki اِسْتَوَى lafzının ilk akla gelen görünürdeki anlamı ile ayette kastedilen mananın farklı olduğu ifade edilmiştir. İstivânın yakın anlamı bir mekânda yerleşmek iken ikinci anlamı ise kuşatmak, malik olmaktır. Kastedilen mana ikincisidir. Çünkü Hak Teala mekândan münezzehdir.⁶³ Bu örneklerden anlaşıldığı üzere tevriyeli sözlerde, iki manası olan bir ifade kullanılmaktadır. İfadeden kastedilen, ilk akla gelen ve görünürdeki anlam değil, uzak ve gizli olan manadır. Dolayısıyla konuşanın sözünden kastettiği ile muhatabın anladığı ilk etapta farklıdır. İşiten, kastedilen manayı düşünerek veya karinelere bulabilmektedir. Tевriye sanatının bazı ayetlerde kullanıldığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu tespitten sonra söz konusu sanatın hadislerdeki kullanımına geçilebilir.

5. HADİSLERDE TEVRİYE SANATININ KULLANIMI

Hadislerde tevriye sanatının kullanıldığı yerlere geçmeden önce tevriye sözler kullanmaya delil getirilen rivayetlere işaret edelim. Çokça bilinen bir rivâyette, "Me'ârîzlerde/tevriye sanatında, kişiyi yalandan koruyan bir genişlik vardır." denilmiştir. Bu rivayet, merfû ve mevkûf olarak kaynaklarda yer alsa da

⁵⁹ Durmuş, "Tevriye", 41/45.

⁶⁰ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 125.

⁶¹ Muhammed b. Abdülbâkî Zurkânî, *Şerhu'z-Zarkânî ale'l-Muvatta* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 1/407; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 14/90.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 17/372 (11271); Tirmizî, "Tefsîr", Sûretü'l-Bakara, 3.

⁶³ İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb*, 2/40.

Beyhakî'ye (ö. 458/1066) göre mevkûftur ve söz, İmrân b. Husayn'e (ra) aittir.⁶⁴ Ayrıca rivâyeti Hz. Ömer'e ve İbn Abbas'a isnâd edenler de vardır.⁶⁵ Benzer bir söz İbn Sîrin'den (ö. 110/729) de gelmiştir. Bu rivâyete göre belli sınırlar dahilinde tevriye sözler kullanmaya izin verilmiş olması, yalan günahına düşmekten korunma amacına yöneliktir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ile İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) hicrî birinci asırda yaşayanlardan birçok tevriye sanatı örneği vermeleri bu sözün, sahâbîler ve tabîiler arasında meşhûr olduğunu göstermektedir.⁶⁶

Tevriye sanatını kullanmak için delil gösterilen bir diğer rivâyet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde yer alan Hz. Peygamber'in üç yerde yalan söylemeye ruhsat verdiğiine dair hadistir. Rivâyete göre Ümmü Külsüm bt. Ukbe şöyle demiştir: "Resûlullah, üç yerde yalan söylemeye ruhsat verdi: Savaşta, insanların arasını bulmada ve erkeğin hanımına konuşmasında."⁶⁷ Hadisteki, "üç yerde yalanı tecvîz eden" ifadenin Zührî'ye ait olduğu ifade edilmiştir.⁶⁸ Bu metne benzer bir rivâyetin Zührî'nin sözü olarak kaynaklarda yer alması bu iddiayı desteklemektedir.⁶⁹ Bu sebeple rivâyete ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır.

Kâdî 'Iyâz (ö. 544/1149), rivâyette sayılan üç durumda yalanın câiz olduğunda ihtilafın olmadığını, ihtilafın, mubah olan yalandan neyin kastedildiği konusunda olduğunu söyler ve şöyle devam eder: Bazı âlimler bunu mutlak görmüş ve maslahatın olduğu her durumda yalana izin vermişlerdir. Onlara göre yadığanan yalan, Müslümanların zararını içeren yalanlardır. Böyle düşü-

⁶⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hamid (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2003), 6/446.

⁶⁵ İbn Battal, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/590; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî İbn Abdilberr, *et-Temhûd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevi, Muhammed Abdülkebir el-Bekri (Mağrib: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1387), 16/252; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/139.

⁶⁶ Şeybânî, *el-Mehâric fi'l-hiyel*, 96-101; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 87-88; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Mesâil ve'l-ecvide* (Dârü İbn Kesîr, 1990), 280.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/249 (27278); Muhammed Nâsırüddin Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha ve şey'ün min fıkhihâ ve fevâ'idihâ* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995), 2/83 (545). Nâsırüddîn el-Elbânî'ye göre rivâyet sâhîhtir. *Müsned* muhakkiki Şuayb el-Arnaût'a göre ise zayıftır.

⁶⁸ Ahmet Ürkmez, "Kaynak Değeri ve İçerik Tenkidi Açısından 'Üç Yerde Yalan' Rivayeti", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012), 13-15.

⁶⁹ Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty), "Birr ve's-sıla", 101.

nenler, Hz. İbrahim'in, "Bu işi şu büyükleri yapmıştır." "Ben rahatsızım." ve "O, benim kız kardeşimdir." sözleri ile Hz. Yusuf'un münadisinin "Ey kervan siz hırsızlarsınız." (Yûsuf 12/70) sözünü delil göstermişlerdir. Bu âlimlere göre haksızca canına kastedilmek istenen bir Müslümanı, zalimden korumak için, sorulduğunda "O burada değildir." demek nasıl gerekli ise maslahatın olduğu yerlerde yalan söylemekte de sakınca yoktur. Diğer bazı âlimler -ki bu Tâberî'nin görüşüdür- hiçbir konuda yalanı doğru bulmamışlardır. Hadiste ifade edilen üç yerde açıkça yalan söylemeye değil zaruretten dolayı tevriye ve me'ârîz sözlerle konuşmaya izin verilmiştir. Bu görüşte olanlar Hz. İbrahim ile Hz. Yusuf kıssalarını me'ârîzlere yorumlamışlardır. Nitekim Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bu görüştedir.⁷⁰ "Fakat eğer yapılan ikili anlaşmalarda bir aldatma ya da eşinden haksız bir kazanç sağlama söz konusuysa söylenen söz tevriye veya me'ârîz olmaz açıkça yalan olur."⁷¹

Yukarıda verilen riayetler bir yana Hz. Peygamber'in değişik amaçlarla zaman zaman tevriye sanatını kullandığında dair hadisler varit olmuştur. Şimdi tevriye sanatının hadislerde kullanıldığı yerler verilmeye çalışılacaktır.

6. HADİSLERDE KULLANILDIĞI YERLER

Hadislerde tevriye sanatının, savaş ve zaruri durumlar gibi bazı yerlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yerlerin müstakil başlıklar altında kısaca açıklanması konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

6.1. Savaş ve Zaruri Durumlar

Savaşta ve zaruri durumlarda bazı bilgilerin açıkça söylenmesinde sakınca olabilir. Böylesi durumlarda yalana başvurmamak için örtülü biçimde konuşulabilir.⁷² Bu da gayet doğaldır. Nitekim Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) ve Humeydî'nin (ö. 219/834) *Müsned*'leri ve *Sahîh-i Müslim* başta olmak birçok kaynakta yer alan Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre ve başka sahâbîlerden gelen bir hadisinde Resûlullah (sas), "*Harp hiledir.*" buyurmuş-

⁷⁰ Şeybânî, *el-Mehâric fi'l-hiyel*, 96.

⁷¹ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mü'lim bi fevâidi Müslim* (Mısır: Dârü'l-vefâ, 1998), 8/77-78.

⁷² İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, 2/40.

tur.⁷³ Ka'b b. Mâlik, "Resûlullah (sav) bir gazveye niyet ettiği zaman asıl hedefini başkasını (zikrederek) gizlerdi."⁷⁴ diyerek bu hadisin Resûlullah (sas) tarafından nasıl uygulandığını açıklamıştır. Buna göre Hz. Peygamber, savaşlarda hedefini müphem ifadeler kullanarak gizlerdi.⁷⁵ Mekke'ye doğru gazveye çıkacaksa Hayber'i ve güzergâhlarını sorar, güneye gidecekse tevriye yaparak kuzey cihe-
tindeki yolları, su kaynaklarını sorardı.⁷⁶ Hz. Peygamber, açıkça farklı cihetlere gideceğini söylemezdi. Çünkü böyle bir söylem açık yalan olur ki peygamberler yalan söylemekten münezzehtirler.⁷⁷

Bu hadisi delil gösteren âlimler, savaşta tevriye sanatı ve ta'rîzli sözlerle konuşmakta bir sakıncanın olmadığı görüşündedirler.⁷⁸ Ayrıca "Hadiste ifade edilen savaşta hile, düşmana tuzak kurma gibi değişik şekillerde olabilir." denilmiştir.⁷⁹ Resûlullah (sas), umretü'l-kazâ'da müşriklere güçlü olduklarını göstermek için ıztıbâ' yapmış, ashabına, tavafın ilk üç şavtında kısa adımlarla koşup omuzlarını silkerek dik ve çalımlı yürüyerek remel yapmalarını, sa'y esnasında da belli bir mesafede koşarak hervele yapmalarını istemiştir.⁸⁰ Aslında bunlar, hadisin fiili uygulamaları olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in, tevriye sanatını kullandığı bir diğer yer tehlike arz eden durumlardır. Çünkü böylesi durumlar da savaş gibidir. O (sas), ashâbıyla bir seferde iken müşriklerden öncü bir grupla karşılaşmış, Müşrikler, "siz kimsiniz?" diye sorduklarında Hz. Peygamber, "Biz mâ/su'danız." demiştir. Bu cevap

⁷³ Ebû Davud Süleyman b. Davud Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Daru Hicr, 1999), 3/273 (1804); Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 2/326 (1273); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 21/54; Müslim, "Cihâd", 17, 18.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 45/149; Ebû Dâvud, "Cihâd", 99.

⁷⁵ Halil Ahmed es-Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd* (Hind: Merkezi Ebî Hasan en-Nedvî, 2006), 9/232.

⁷⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/122-123; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 6/159; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 6/2535; Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 9/232.

⁷⁷ Şeybânî, *el-Mehâric fi'l-hiyel*, 96; Ebû'l-Hasan es-Sindî, *Fethü'l-vedûd* (Medine: Mektebetü'l-Edvâ' el-Menâr, 2010), 3/101; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 3/12.

⁷⁸ Ebu-t-Tayyib Muhammed Şemsülhak el-Azimâbâdî, *Avnu'l Ma'bûd Şerhi Ebû Dâvud* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 13/80.

⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî fi şerhi't-Tirmizî*, 1/242.

⁸⁰ *Buhârî*, "Hac", 55; Müslim, "Hac", 240; Ayrıca Bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Umretü'l-kazâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/153-155.

üzerine müşrikler birbirlerine şaşkın şaşkın bakarak, “Yemenli kabileler çoktur, muhtemelen onlardandırlar.” deyip uzaklaşmışlardır. Oysa Hz. Peygamber bu sözüyle, Yüce Allah’ın, “İnsan neden yaratıldığına bir baksın. O, atılan bir sudan yaratıldı.” (et-Târik 86/5-6) ayetini kastetmiştir.⁸¹ Hz. Peygamber’in bu hadisinde hangi kabileden olduğunu tevriye sanatını kullanarak gizlediği anlaşılmaktadır.⁸² Hâricîler’le karşılaşmak için çıkan Hz. Alî’nin de “Sizinle aramda olan konularda konuştuğumda, bilin ki harp hiledir.” demiştir.⁸³ O, bu sözüyle tevriye sözler kullanabileceğine işaret etmiştir.

Hattâbî de can tehlikesi söz konusu olduğunda Müslümanın imanını gizleyip tevriye sözler söyleyebileceğini ifade etmiştir.⁸⁴ Aslında tevriye sanatıyla konuşmaya cevaz veren en güçlü delil, Hattâbî’nin işaret ettiği es-Nahl sûresinin 106. ayetidir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye göre, “Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirmenizde bir sakınca yoktur...” (el-Bakara 2/235) ayeti de bu konuda bir delildir. Zira bu ayette Yüce Allah, evlenme isteğini açık ifadeler kullanarak dile getirmeyi kişiye yasaklarken, tevriye sözlerle açıklamaya izin vermiştir.⁸⁵ Bu görüşte olan başka âlimler de vardır.⁸⁶

Hicret yolculuğunda Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir beraber idiler. Araplar Hz. Ebû Bekir’i tanıyor Resûlullah’ı (sas) ise tanımıyorlardı. Hz. Ebû Bekir’e “Ey Ebû Bekir! Bu yanındaki kim?” diye sorduklarında “O rehberimdir. (Çölde) bana yolu gösteriyor.” demiştir.⁸⁷ Onlar, Hz. Ebû Bekir’in bu sözüyle normal çöldeki yol rehberini kastettiğini zannediyorlardı. Oysa o doğru yolu gösteren rehberi kastetmişti. Yani Hz. Ebû Bekir, maksadını tevriye sanatıyla gizlemişti.⁸⁸ Aynı şekilde daha önce geçtiği üzere Hz. İbrahim’in “Bu benim kız karde-

⁸¹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebevî* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955), 2/255; Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye, *er-Rekâik ve’l-âdâb ve’l-ekâr* (Riyâd: Mektebetü’l-Maârif, ts.), 1/381, 650.

⁸² Mâverdî, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, 265.

⁸³ İbn Battal, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 8/590.

⁸⁴ Hattâbî, *Me’âlimü’s-sünen*, 2/331.

⁸⁵ Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel*, 47.

⁸⁶ Halîmî, *el-Minhâc fi şu’abi’l-îmân*, 3/12.

⁸⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdis ve’l-asar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-Ruşd, 1409), 7/346.

⁸⁸ Mâverdî, *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn*, 265.

şimdir"⁸⁹ demesi de zararın defî için söylediği tevriye sanatının bir örneğidir. Zira tüm insanlar anne-babaları bir kardeşirler.⁹⁰

Süveyd b. Hanzala (ra) şöyle demektedir. Resûlullah (sas) ile buluşmak için yola çıktık. Vâil b. Hücr (ra) da bizimle beraberdi. Düşmanları onu yakalayınca beraberindekiler, yemin etmek zorunda kaldılar. Ben de kardeşim olduğuna yemin ettim. Bunun üzerinde onu serbest bıraktılar. Resûlullah'a (sas) geldiğimizde olanları ona haber vererek, zor durumda kaldığımızı ve bu sebeple onun kardeşim olduğuna yemin ettiğimi söyledim. Allah Resûlü (sas), "*Doğru söylemişsin. Müslüman Müslümanın kardeşidir.*" buyurdu.⁹¹

Bütün bu örneklerden anlaşılan odur ki savaş, can tehlikesi gibi zaruri durumlarda tevriye sanatına başvurulmuştur. Ancak açıkça yalan söylendiğine dair bir örneğe rastlanmamıştır.

6.2. İnsanların Arasını Düzeltmek

İslam'ın bir amacı ıslahtır, bozulmaları önleyip sulh ve kardeşliği sağlamaktır. İslam'da müminler kardeş kılınmış ve aralarında dargınlığın, küskünlüğün, düşmanlığın olmasına rıza gösterilmemiştir (Hûd 11/88; el-Hucurât 49/10). Bu bağlamda hem ayetlerde hem de hadislerde kardeşlerin arasını düzeltmek emredilmiştir (el-Hucurât 49/1; el-Enfâl 8/1). Hatta ıslah işi, bazı hadislerde namaz ve sadaka gibi ibadetlerden daha üstün görülmüştür.⁹²

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber, Medine'ye geldiğinde ilk fırsatta şehirdeki farklı dinlerden insanlarla "bir arada yaşama sözleşmesi" imzalamıştır. Hudeybiye'de de bazı maddeler Müslümanların aleyhine görüldüğü halde müşriklerle sulh antlaşması yapmıştır.⁹³ Bu örnekler İslam'ın her türlü barışı önemseydiğini göstermektedir. Çünkü amacı ifsâd değil ıslahtır, düşmanlık değil sulhtur. Ayette "... Birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz." (el-Enfâl 8/46) denilmiştir.

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 4/428,15/132; *Ebü Dâvud*, "Talâk", 16.

⁹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, 86.

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 27/284; İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Dâri'r-Risâle el-âlemiyye, 1430), "Keffârât", 14; *Ebü Dâvud*, "İmân", 8; Ebü'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 7/89.

⁹² Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, 309 (867); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 45/499-500 (27507).

⁹³ *Buhârî*, "Sulh", 7.

Müslümanlar arasındaki adavet ve dargınlıklar onları düşmanlar karşısında zayıf düşürdüğü gibi iç huzurlarının da bozulmasında ve her alanda geri kalmalarına sebep olur. Bu sebeple savaşları kazanmak için tevriye ve ta'rîz yoluyla konuşmalara ruhsat verildiği gibi barışı temin edip sürdürülür kılmak için de izin verilmiştir. Zira barışı temin etmek, savaşları kazanmak kadar önemlidir. Barışın yok olması yeni savaşların habercisi olmaktadır. Bu sebeple insanların arasını düzelterenler ayette övülmüşlerdir (en-Nisâ 4/114). Öneme binaen birçok âlim gibi Buhârî de *Sahih*'inde *Kitâbuş-şulh* "Sulh bölümü" diye bir ana başlık (kitâb) açmış, altındaki 14 alt başlıkta (bâb) ilgili hadislere yer vermiştir. Gazvelerde dahi cemaatle namaz kıldığı bilinen Hz. Peygamber'in sulh ile meşgul olduğu için bazen mescide gelemediği ifade edilmiştir.⁹⁴ Bütün bunlar insanlar arasını bulmanın, İslam'da ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Bu kadar önemli görülen bir gaye için alternatif yollar her zaman düşünülmelidir. Hz. Peygamber (sas), "İnsanların arasını düzelterek iyi sözler taşıyıp iyi sözler söyleyen kişiye yalancı denmez"⁹⁵ buyurarak hem bu işi teşvik etmiş hem de bu yolda tevriye sözler kullanılabileceğini ifade etmiştir.

Buhârî, كَيْسَ الْكَاذِبِ الَّذِي يُصْلِحُ بَيْنَ النَّاسِ diye bir bâb başlığını koyarak bu konudaki görüşünü ifade etmiştir. Ona göre insanların arasını bulmak için yalana başvuran kişi yalancı sayılmaz. Zira amacı yalan söylemek değil sulh sağlamaktır. İmam Zühri de bu görüştedir. O şöyle demektedir: "Üç yer dışında yalan söylemeye ruhsat verildiğini duymadım: Savaşta, insanların arasını düzeltmede ve eşlerin birbiriyle konuşmalarında."⁹⁶ Kurtubî (ö. 656/1258), Kastallânî (ö. 923/1517) ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) de bu görüştedir.⁹⁷ Bu âlimlere göre sulh için yalana başvurmakta sakınca yoksa tevriye ve ta'rîz sanatını kullanmakta hayli sakınca yoktur. Daha önce ifade edildiği üzere Taberî ve İbn Kuteybe gibi âlimler ise insanların arasını düzeltmek için sadece tevriye ve ta'rîz yoluna başvurulabileceği görüşündedir. Kanaatimizce de isabetli olan görüş budur.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/193, 369; Buhârî, "Sulh", 1, "Mağâzî", 31; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (Halep: Mektebetü'l-matbuâtü'l-İslâmiyye, 1406), "Salâtü'l-havf", (1536).

⁹⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/216 (21265); Buhârî, "Sulh" 2; Müslim, "Birr ve's-sıla", 101.

⁹⁶ Müslim, "Birr ve's-sıla", 101.

⁹⁷ Ebü'l-Abbas Ziyaeddin Ahmed b. Ömer Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstü vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996), 6/592; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: el-Matbaatü'l-Meymeniyeye, 1905), 4/418-419; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 7/3030-3031.

Hız. Peygamber'in sulh faaliyetleriyle ilgili hadislerinin hiçbirinde doğruluktan ayrıldığına dair bir örnek yoktur. Ancak daha önce ifade edildiği üzere tevriye sanatını savaşta kullanmıştır. Ayrıca âlimler, "Eğer bir kişi mazeretini kabul ettirmek için güzel sözler ve edebî sanatlar kullanırsa bununla yalancı sayılmaz." demişlerdir.⁹⁸ Delil gösterilen hadiste de iyi niyetle iki taraf arasında hayırlı haberler taşıyıp barışı sağlamak teşvik edilmiştir. Kanaatimizce hadisteki "yalancı sayılmaz" ifadesinden ise tevriye sanatını kullanarak hayırlı haberleri daha güzel bir şekilde anlatmak kastedilmiştir.

6.3. Aile Hayatı

Aile kurumu, toplumun temelini oluşturan İslam'ın önemseydiği bir yapıdır. Çünkü o, İslam'ın temel amaçlarından biri olan "neslin korunması" gayesine hizmet eden en önemli müessesedir. Onun için insanların evlenip aile kurmaları teşvik edilmiştir. Ailelerin dağılması, bağlarının zayıflaması uzun vadede bütün topluma zarar verir. Bu açıdan aileyi oluşturan iki ana unsur olan karı ile koca arasındaki sevgi ve saygı bağının zayıflamaması önemlidir. Çünkü bu bağın güçlü olması ailenin güçlü olması demektir.

Sevgi temeline dayanan aile kurumu, bir erkek ile kadın arasındaki nikâh akdiyle kurulmaktadır. İslam'da bu akit o kadar önemsenmiştir ki ayette, "sapaşlam bir söz" olarak ifade edilmiştir (en-Nisâ 4/21). İki tarafa ağır sorumluluklar yükleyen bu sağlam akdin bir çırpıda çözümlmesine müsaade edilmemiş, karı koca arasındaki olası anlaşmazlıklarda aşamalı çözüm yolları tavsiye edilmiştir (en-Nisâ 4/35). Ayrıca ailenin devamında büyük sorumluluk erkeğe yüklenerek en nihayetinde bu akdin bozulması yükümlülüğü ona tevdi edilmiştir. Talâk denilen bu işlemde de geri dönüşe imkân sağlaması için kocaya üç hak tanınmıştır (el-Bakara 2/229). Bütün bunlar İslam'ın temel amaçlarına hizmet eden ailenin bozulmasının önüne geçmek için alınan tedbirlerdir.

Bunlarla birlikte ailenin huzur ve devamı için daha önce ifade edildiği gibi, karı ile koca arasındaki sevgi ve saygı bağlarının güçlü olması gerekir. Bazı âlimler, İslam'ın aileye verdiği değeri ve aileyi ayakta tutan eşler arasındaki sevgi ve saygıyı da dikkate alarak, daha önce zikri geçen üç yerde yalana ruhsat veren rivâyeti delil göstererek ailenin devamı için eşlerin, aralarında yalan konuşabileceklerini söylemişlerdir. Söz konusu rivâyeti, zahirine göre yorumlayan bu âlimler, verilen ruhsatın ailenin maslahatı için olduğunu belirterek, karı veya kocadan herhangi birisinin zararı ya da hakkının kaybı söz

⁹⁸ Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, 3/12.

konusu ise bu yola gidilemeyeceğini ayrıca belirtmişlerdir. Yalanın her türlü-
ne karşı olan âlimler ise buradaki iznin sadece tevriye ve ta'rîz babındaki ko-
nuşmalar için olduğu görüşündedirler. Buna göre ailenin maslahatı için eşler,
birbirlerine olan sevgilerini, üstü örtülü ifadeler ile dile getirebilirler. Misal
olarak Ebû Abdullah el-Halîmî (ö. 403/1012) şöyle demektedir: “Eşlerin araların-
da yalan konuşmalarına ruhsat verilmiştir, ancak bu açıkça yalan konuşmaya verilen
bir ruhsat değildir. Zira açıkça yalan konuşmak hiçbir durumda helal değildir. Burada
mubah olan tevriye yoluyla konuşmadır... Mesela hanımı kocasına ‘Beni sevmiyorsun,
bana karşı iyi değilsin.’ dediğinde, kadın bu zannettiklerinde doğru olsa dahi kocası
arayı bulmak için ona, “Böyle söyleme, senden başka kimim var, benim kadar seni kim
sevebilir!” gibi sözler söyleyebilir.”⁹⁹ Kısaca âlimler, maslahat veya zaruret durum-
larında eşlerin birbirine tevriye ve ta'rîzli sözler söyleyebilecekleri görüşünde-
dirler. Ancak zaruri durumlar dışında sarâheten yalan konuşmaya izin veril-
mediği kanaatindeyiz. Nitekim eşler arasında yalan konuşmaya ruhsat veren
rivâyetin illetli olduğunu söyleyen âlimlerin olduğunu daha önce belirtmiştik.
Ayrıca Hz. Peygamber’in aile hayatında bunun bir örneği yoktur (el-Ahzâb
33/28). Sahâbîlerin aile hayatında ise tevriye ile konuştuklarına dair örneklere
rastlamak mümkündür. Bunun en güzel örneği *Sahîh-i Buhârî*'de de yer alan
Enes b. Mâlik'in rivâyet ettiği Ümmü Süleym'in (r.anhâ) ölmüş olan çocuğuyla
ilgili kocası Ebû Talha'nın sorduğu soruya verdiği cevabıdır. Ebû Talha, “Çocuk
nasıldır?” diye sormuş, Ümmü Süleym: “Çocuğun ıstırapı dindi. Rahatladığımı
umuyorum.” diye cevap vermiştir. Ebû Talha ilk etapta çocuğun iyileşip uyudu-
ğunu sanmış, ancak sabah olunca Ümmü Süleym çocuğun öldüğünü ona açıkça
haber vermiştir. Bu haberi duyan Hz. Peygamber, “Yüce Allah, bu gecenizi hakkı-
nızda mübarek kılsın!” diyerek yaptıklarını takrir etmiştir.¹⁰⁰ Âlimler, bu hadisi
maslahat için yapılan tevriye sözlere bir delil olarak görmüşlerdir.¹⁰¹

Eşler arasındaki sevgi, saygı ve bağlılık, birbirlerine karşı samimi ve dü-
rüst davranmalarına bağlıdır. Ümmü Süleym'in tevriye ile söylediği sözü, onun
eşine olan bağlılığını ve en üst seviyedeki doğruluğunun bir kanıtıdır. Hadis-

⁹⁹ Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*, 3/12-13.

¹⁰⁰ *Buhârî*, “Cenâiz”, 41.

¹⁰¹ Ebû'l-Fazl Celaleddin es-Süyûtî, *et-Tevşîh Şerhu'l-Câmi's-sahîh* (Riyâd: Mektebetü Rüşd, 1998), 3/1083; Muhammed b. İsmail b. Salâh es-San'ânî, *et-Tahbîr li idâhi me'âni't-Teyisîr* (Riyâd: Mektebetü Rüşd, 2012), 6/380; Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Hererî, *el-Kevekebu'l-Vehhâc ve'r-Ravdü'l-Vehhac fî şerhi Sahîhi Müslim bin Haccac*, (yy: Darü'l-Minhac, 2009), 23/625.

lerde ruhsat verilen tevriye konuşmalardan maksadın bu gibi maslahat yanında samimiyet ve dürüstlüğü gözetilen sözler olduğu kanaatindeyiz.

6.4. Diğer Yerler

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in günlük hayatında da tevriye sözler kullandığına dair örnekler bulunmaktadır. Enes b. Mâlik'in (ra) rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber'in (sav) eşlerinin develerini yönlendiren Enceşe isimli, sesi güzel bir kılavuzu vardı. (Enceşe söylediği ezgileriyle develeri hızlandırınca) Hz. Peygamber (sav) ona: "Yavaş ol Ey Enceşe, kristalleri taşırken onları kırma!" buyurdu. Hz. Peygamber, "kristalleri kırma" ifadesiyle ilk akla gelen manayı değil hanımların nazikliğini kastetmişti.¹⁰²

Hz. Peygamber (sas) münafıklardan da bahsederken isimleri yerine onlardaki alametleri söyleyerek tevriye yapardı.¹⁰³ Misal olarak Hz. Peygamber'in, *Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür.*¹⁰⁴ hadisinin belli bir münafık hakkında söylediği ifade edilmiştir.¹⁰⁵ "Bazuları niçin namazlarında iken gözlelerini göğe doğru kaldırıyorlar."¹⁰⁶ hadisinde olduğu gibi bazen مَا بَالُ أَقْوَامٍ يَفْعَلُونَ كَذًا "Bazı insanlar ne diye böyle yapıyorlar?" buyurarak onlara işaret ederdi.¹⁰⁷

Diğer bir tevriye örneği, Ebû Dâvud'un *Sünen'i* ve Hâkim'in *el-Müstedrek'*inde yer alan, "Sizden birinizin abdesti, namazdayken bozulursa burnunu tutup ayrılınsın." hadisidir.¹⁰⁸ Tîbî (ö. 743/1343) hadisteki tevriye sanatını şöyle

¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 19/143 (12090); *Buhârî*, "Edeb", 116; *Müslim*, "Fadâil", 70; Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed Hattabi, *A'lamü'l-hadis fi şerhi Sahihi'l-Buhari*, (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1988), 3/2204.

¹⁰³ Hattabi, *A'lamü'l-hadis*, 1/166; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1392), 2/48; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/222; Ebû İbrâhim İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir San'ânî, *Sübülü's-selam* (yy: Dâru'l-Hadis, ty), 2/663; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahihi'l-Buhârî*, 1/119.

¹⁰⁴ *Buhârî*, "İmân", 36; *Müslim*, "İmân", 116.

¹⁰⁵ Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Kevâkibü'd-derârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1981), 1/149.

¹⁰⁶ *Buhârî*, "Sifatü's-salât", 10.

¹⁰⁷ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/222; Nevevî, *el-Minhâc*, 2/48; Mûsâ Şâhîn Lâşîn, *Fethü'l-mün'im* (Kâhire: Daru'ş-Şuruk, 2002), 1/223.

¹⁰⁸ *Ebû Dâvud*, "Ebvâbü'l-cumua", 235; Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/293 (655). *Sünen*'in muhakkiki Şuayb el-Arnaût hadisin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Zehebî (ö. 748/1348) de *el-Müstedrek'*te hadise düştüğü

açıklamaktadır: Hadiste kişinin burnunu tutmasının emredilmesi, insanlara nezle olduğunu vehmettirmek içindir. Bu ise yalandan sayılmaz. Bilakis bu bir fiilî ta'rîz sanatı örneğidir. Şeytanın kişiye abdestinin bozulmuş olmasını bir utanma vesilesi olarak gösterip onu aldatmaması için böyle yapması istenmiştir.¹⁰⁹ Adaba uygun olan da budur.

Tevriye sanatının kullanıldığı bir diğer alan da mizahlardır. Hz. Peygamber, yaptığı mizahlarda da bu sanata başvurmuştur.¹¹⁰ Ancak bu tür hadisleri çok değildir. Çünkü Allah Resûlü şakalardan ziyade tebessümlü yüzüyle insanların gönlünü hoş etme yolunu tercih etmiştir. Vefat ettiği hastalığında dahi tebessüm, onun yüzünden eksik olmamıştır.¹¹¹ Bekr b. Abdullah, "*Sahâbîlerin de kendi aralarında şakacı olduklarını, ancak gerçekler söz konusu olduğunda çok ciddi adamlar olduklarını*" söylemiştir.¹¹² Dolayısıyla insanların kalbini şakalarla hoş kılmak tasvip edilmişse de tevriye sanatına sık sık başvurulduğu söylenebilir. Nitekim Allah Resulü, "*Ben de muhakkak ki şaka yaparım, ancak hak dışında bir şey söylemem*"¹¹³ buyurarak şaka yaptığını ancak hiçbir zaman hak dışına çıkmadığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'in şakaları ince, zarif, hoş şakalardır. O, nadiren de olsa mizahlarında tevriye söz sanatını kullanmıştır. Onun bu konudaki hadislerine dayanarak Gazzâlî, "*Kalbi sakıncası olmayan mizahlarla hoş kılmak gibi hafif amaçlar için de ta'rîzli/tevriye ifadelere başvurulabilir.*" demiştir.¹¹⁴ Buradaki ölçü, Gazzâlî'ye göre söylenen sözün sakıncalı olmamasıdır.

Allah Resûlü'nün (sas) mizahlarında tevriye sanatını kullandığına dair üç rivâyet öne çıkmaktadır: Birincisi, "*yaşlılar cennete giremez*" hadisidir. Bu hadis, Taberânî'nin *Mu'cemü'l-evsat*'ında yer almaktadır. Hz. Âişe'nin rivâyet ettiğine

talikte Buhârî ve Müslim'in sıhhat şartlarını taşıdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla hadis sahihtir.

¹⁰⁹ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, 2/795 (1007).

¹¹⁰ Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 7/111-120.

¹¹¹ *Buhârî*, "Ezân", 46, "Mezâlim", 25, "Cihâd", 162, "Meğâzî", 79, 83, "Tefsîr", 66, "Edeb", 68; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 7/121-125.

¹¹² Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Sahîhu el-Edebü'l-müfred li'l-imam el-Buhârî* (yy: Mektebetü'd-Delil, 1997), 117.

¹¹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/298 (995); Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Husameddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), 8/168 (13106, 13107), 8/578(14201); Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 7/111-120.

¹¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/188.

göre Ensâr'dan yaşlı bir kadın Hz. Peygamber'e gelip, "Ey Allah'ın Resûlü! Allah'ın beni cennete koyması için dua buyur!" deyince, Hz. Peygamber, "Gerçek şu ki yaşlılar cennete giremez." demiş ve namaz kılmaya gitmiştir. Namaz kılıp geri döndüğünde Hz. Âişe, "Ey Allah'ın Resûlü! Senin o sözünü anlamada sıkıntı, zorluk çektim." dedi. Hz. Peygamber, "Kesinlikle o dediğim öyledir. Çünkü Allah yaşlıları cennete koyacağı zaman genç kızlara dönüştürür." buyurdu. Taberânî, Katâde dışında bu rivâyeti Saîd b. Ebî Arûbe'den kimsenin rivâyet etmediğini ayrıca belirtir.¹¹⁵ Dolayısıyla rivayet, bu haliyle ferd bir rivayettir. Tirmizî'nin *Şemâil*'inde yer verdiği rivayet ise şu şekildedir: "Yaşlı bir kadın Resûlullah'ın yanına gelerek, 'Ey Allah'ın Resûlü! Allah'ın beni cennete koyması için dua buyur.' dedi. Hz. Peygamber, 'Ey falan kişinin annesi, yaşlılar cennete giremez.' buyurdu. Kadın ağlayarak geri gideceği sırada, 'Ona haber verin ve deyin ki o yaşlı haliyle cennete giremez. Çünkü Yüce Allah, 'Şüphesiz biz onları yepyeni bir yaratılışla yaratmışızdır.' buyuruyor."¹¹⁶ Bu rivâyetin tahrîcini yapan Zeylâî, rivâyetin bu haliyle mürsel ve zayıf olduğunu belirtmiştir. Rivâyetin Sa'lebî, Beyhakî ve Taberânî'deki senetlerini de vermiş ancak sıhhat durumlarını belirtmemiştir.¹¹⁷ Hz. Peygamber'in mizah yaptığını ancak haktan ayrılmadığını ifade eden Kâdî İyâz, *Buğyetü'r-râid* adlı eserinde verdiği örnekler içinde bu rivâyete de yer vermiştir. Eserin muhakkiki Ebû Dâvud Eymen b. Hâmîd ed-Dusûkî, hadisin detaylı tahrîcini yapmış ve hasen olduğuna kanaat getirmiştir,¹¹⁸ ancak hadis âlimi ve hâfızı Zeynüddin el-İrâkî'ye (ö. 806/1404) göre isnadı zayıftır.¹¹⁹ Rivâyeti makbul kabul ettiğimizde Hz. Peygamber'in bu hadisinde tevriye sanatını kullandığını söyleyebiliriz.

İkinci rivâyet, "O, gözünde beyazlık olan kişi mi?" hadisidir. Bu hadisin yer aldığı ilk kaynak, Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) *el-Fukâhetü ve'l-muzâh* adlı eseridir.¹²⁰ İrâkî, Zeyd b. Eslem'in hadisi olarak rivâyetin *el-Fukâhe*'de yer aldı-

¹¹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 5/357; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*.

¹¹⁶ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*, (Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1993), 197 (241).

¹¹⁷ Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*, 197 (241); Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah Zeylâî, *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsârü'l-vâkı'a fi tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414), 3/407 (1288); Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 7/3064.

¹¹⁸ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Buğyetü'r-râid*, thk. Ebû Dâvud Eymen (Dârü'z-zehâir, 2018), 324-325.

¹¹⁹ Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr (İhyâ ile birlikte)* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2005), 1019 (6).

¹²⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Fukâhetü ve'l-muzâh* (b.y: y.y., 2017), 13.

ğını ve İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) da Ubeyde b. Sehm el-Fihri'den kısmî farklılıklarla bu hadisi rivâyet ettiğini belirtmiş ancak sıhhat durumu hakkında bir değerlendirme yapmamıştır.¹²¹ Rivâyetin senedi ve metni şöyledir: Zübeyr b. Bekkâr → Abdullah b. Nâfi' es-Sâîğ → Hişâm b. Sa'îd → Zeyd b. Eslem'in rivâyet ettiğine göre Ümmü Eymen denilen bir kadın Hz. Peygamber'in yanına gelip "(Ey Allah'ın Resûlü!) Eşim sizi davet ediyor." dedi. Hz. Peygamber, "Kocan kim? O, gözünde beyazlık olan kişi mi?" deyince kadın, "Ey Allah'ın Resûlü, Allah'a yemin olsun ki gözünde beyazlık yok" dedi. Hz. Peygamber, "Evet, Kesinlikle gözünde beyazlık var." deyince kadın, "Allah'a yemin olsun ki hayır." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Gözünde beyazlık olmayan kimse yok ki, herkesin gözünde beyazlık var." dedi.¹²² Bu rivayette her ne kadar tevriye sanatı yer alıyorsa da temel hadis kaynaklarında yer almadığı ve sıhhat durumu belli olmadığı için ona ihtiyatla yaklaşmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Üçüncü rivâyet, "Binmen için sana bir deve yavrusu vereceğiz" hadisidir. Bu hadis, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i Buhârî'nin *Edebü'l-müfred*'i, Tirmizî ve Ebû Dâvud'un *Sünen*'leri ve daha birçok hadis kaynağında manaya etki etmeyen kısmî metin farklılıklarıyla yer almaktadır. Sened açısından birçok âlime göre sahihtir.¹²³ Tirmizî'de yer alan rivâyet şöyledir: Enes b. Mâlik'in (ra) rivâyet ettiğine göre bir adam Hz. Peygamber'den binmek için bir deve istedi. Allah Resûlü (sas), "Binmen içi sana bir deve yavrusu vereceğiz." deyince adam, "Ey Allah'ın Resûlü! Deve yavrusuna ne yapacağım!" dedi. Bunun üzerine Resûlullah (sas), "Her deveyi, bir dişi deve doğurmuyor mu?" buyurdu."¹²⁴ Adam önce Hz. Peygamber'in kendisine onu taşıyamayacak bir yavru deveyi vereceğini anlamıştı, oysa Allah Resûlü (sas) büyük bir deveyi kastetmişti. Dolayısıyla Hz. Peygamber, burada çok açık bir tevriye sanatını kullanmıştı.

Hz. Peygamber'in mizahlarında tevriye sanatını kullandığına dair diğer bir örnek "Bu köleyi kim satın almak ister?" hadisidir. Bu hadis, Abdurrezzâk'ın *Musannefi*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i başta olmak üzere birçok hadis kay-

¹²¹ Irâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr (İhyâ ile birlikte)*, 1019 (7).

¹²² Zübeyr b. Bekkâr, *el-Fukâhetu ve'l-muzâh*, 13; Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 313; Irâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr (İhyâ ile birlikte)*, 1019 (7).

¹²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 21/322-323 (13817) Şuayb el-Arnaût'a göre isnadı sahihtir. Elbânî, *Sahîhu el-Edebü'l-müfred li'l-imam el-Buhârî*, 117 (202/266) Elbânî de sahîh kabul etmiştir. Tirmizî, "Birr ve's-sıla", 57 Tirmizî, rivâyet için "sahîhun ğarîbun" demiştir. Ebû Dâvud, "Edeb", 91; Kâdî İyâz, *Buğyetü'r-râid*, 327, kitabın muhakkiki Dusûkî, sahîh demiştir.

¹²⁴ Tirmizî, "Birr ve's-sıla", 57.

nağında yer almaktadır. *Müsned* muhakkiki Şuayb el-Arnaû't'un tespitine göre hadis, Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir.¹²⁵ Rivâyete göre Hz. Peygamber, mallarını satan Zâhir b. Harâm (ra) adındaki sevdiği bir sahâbîsine arkasından farkında olmadan yaklaşarak onu kucaklamıştır. Sahâbî dönüp, "Kim o bırak beni." derken Allah Resûlü'nü (sas) görmüş ve rahatlamıştır. Hz. Peygamber (sas) bu arada "Bu köleyi kim satın almak ister?" der, Zâhir, "Ey Allah'ın Resûlü, ben değersiz biriyim çok az para ederim." deyince Allah Resûlü (sas), "Fakat sen Allah katında değerlisin." buyurarak onunla şakalaşır.¹²⁶ Bu hadiste de bir tevriye sanatının yer aldığı açıktır. Zira Hz. Peygamber'in "Bu köleyi kim satın almak ister." diye tercüme ettiğimiz sözünde geçen 'abd ifadesi "köle" anlamına geldiği gibi "Allah'ın kulu" anlamına da gelmektedir. Zâhir, Hz. Peygamber'in ilk anlamı kastettiğini düşünmüş ancak Hz. Peygamber ifadeyi ikinci anlamda kullanmıştır. Her ne kadar bazı rivâyetlerin sıhhati tartışmalı ise de tamamı dikkate alındığında Hz. Peygamber'in, mizahlarında zaman zaman tevriye sanatını kullandığı anlaşılmaktadır.

Sahâbîler, tabiûn ve onları takip edenlerin de normal hayatlarında tevriye sanatına başvurduklarına dair örnekler çoktur. Misal olarak Gazzâlî'nin ta'rîz sanatıyla ilgili verdiği bir örnek şöyledir: Hz. Ömer'in valisi iken görevden evine eli boş dönen Muâz b. Cebel'e (ra) hanımı, "Herkes gibi niye hanımına bir şeyler getirmedi?" dediğinde, "Yanımda beni gözeten biri vardı." diye cevap vermiştir. Hanımı onun bu sözünden ilk etapta Hz. Ömer'in, yanına gözcü verdiğini anlamıştır. Hâlbuki Muâz (ra), bu sözünü sürekli görüp gözetten Yüce Allah'ı kastetmiştir.¹²⁷ Muâz b. Cebel'in (ra.) bu sözü, normal hayatta kullanılan tevriye sanatına bir örnek olacağı gibi aile hayatında kullanılan tevriye sözlere de bir örnektir. Zira Muâz (ra) bu sözünü eşinin gönlünü hoş etmek istemiştir.¹²⁸

Gâlib el-Kattân şöyle demektedir: "Bir gün İbn Sîrin'in (ö. 110/729) yanına girip Hişâm b. Hassân'ı (ö. 148/765) sordum. 'Dün vefat etti, bilmiyor musun?' dedi. Ben, "إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ" dediğimde güldü. Ben o zaman, "vefat etmek-

¹²⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/70; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1421, 20/90-91 (12648); Bezzâr, *Bahrü'z-zehhar*, 13/319; Ahmed b. Ali b. el-Müsenna Ebû Ya'la el-Mevsilî, *Müsnedu Ebî Ya'la*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimeşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1984), 6/173; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 21/227.

¹²⁶ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 10/70 (20747).

¹²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/139-140.

¹²⁸ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 19/450.

ten” “uyumayı” kastettiğini anladım.¹²⁹ Malum olduğu üzere uyku bir ölüm çeşidi olarak ayette zikredilmiştir (ez-Zümer 39/42). Taberî de şöyle bir örnek vermektedir: *Birisi, “Allah’ım! Bütün Müslümanları bağışla.” diye dua eder ve bu duasını kastederek bir zalime, “Ben dün senin için dua ettim.” derse bu bir tevriye olur. Aynı şekilde biri, Allah’ın imkân vermesi ve gücünün yetmesi halinde yapacağını kastederek hanımına bir şeyler vadederse bu da bir tevriye örneği olur ve bunda sakınca yoktur.*¹³⁰ Bu konuda birçok örnek veren Nevevî’ye göre, yemeğe davet edilen kişi, canı istemiyorsa, yemek yememeği kastedip oruçlu olduğunu vehmettiren “Ben niyetliyim.” diyebilir.¹³¹ İbn Kuteybe de bu konuya birçok örnek vermiştir.¹³² Bunlar tevriye sanatının hayatın içinde kullanılan bir söz sanatı olduğunu ve âlimlerin bunu kullanmada bir sakınca görmediklerini göstermektedir.

7. TEVRİYE SANATINI KULLANMADA ÖLÇÜ

Hız. Peygamber hadislerinde, sahâbîler ve sonraki âlimler de sözlerinde zaman zaman tevriye sözler kullandıklarına göre “Bu konuda ölçü ne olmalıdır?” sorusunun cevabı önemlidir. İbn Kayyim el-Cevziyye’nin (ö. 751/1350) bu konudaki yaklaşımı isabetli görülmektedir. O şöyle demektedir:

“Bu konuşma türü, her ne kadar hileli bir hitap üslubu olarak görülse de bazı yönleriyle iki taraf açısından haram olan hileli üsluptan ayrılmaktadır. Mesela tevriyede bir zararın önlenmesi söz konusudur. Nitekim eğer bu yolla, yapılması gereken bir şahitlik, bir onay, bir bilgi, bir tavsiye gizlenirse, veyahut alışveriş, nikah ve kira gibi akitlere konu eşyanın vasfı gizlenirse yapılan şey nasla yasaklanmış bir aldatma olur. Onun için Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) bu konu sorulduğunda, ‘Alım ve satımda ta’rîzli konuşmalar olmaz, sadece insanların arasını bulma gibi durumlarda olur.’ demiştir. Burada kural şudur: ‘Bir konu açık konuşulması gereken bir konu ise orada ta’rîzli sözler olmaz. Zira bu durum, bir hakkı gizleme veya bir kusuru saklama olur. Aynı şekilde hakkı onaylama, yemin etme, akitlerde şahitlik etme, eşyanın vasfını anlatma, fetva ve hü-

¹²⁹ Ebû Abdullah Muhammed b Sa’d b Men’ ez-Zührî İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 7/2020-203; İbn Ca’d, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü nâdir, 1410), 222; İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 421.

¹³⁰ İbn Hibbân el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân*, 13/42.

¹³¹ Nevevî, *el-Ezkâr*, 380-381.

¹³² Şeybânî, *el-Mehâric fi’l-hiyel*, 96-101; İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs*, 87-88; İbn Kuteybe, *el-Mesâil ve’l-ecvide*, 280.

kümler verme gibi konularda ta'rîzli konuşulmaz. Sadece açıklanması uygun olmayan konularda ta'rîzli sözler sarf edilir, edilmelidir. Örneğin masum birisinin malına veya canına zarar vermek isteyen birisinden onları korumak için tevriye sanatına mümkünse başvurulmalıdır. Eğer bir konu, gizlenmesinde maslahat olan bir konu ise tevriye ifadeler kullanmak daha uygundur. Mesela bir asker, gideceği ciheti tevriye üslubuyla saklayabilir. Aynı şekilde bir kişiyi, isyana teşvik edilen bir toplantıya katılmaktan korumak için tevriye üslubuyla soranlardan yeri gizlenebilir. Ya da bir zalim, bir kişiyi bir konuda yemin etmeye zorlarsa tevriyeye başvurabilir. İşte böylesi durumlularda tevriye ifadeler kullanılabilir. Eğer konu, açıkça söylenmesinde maslahat olan bir konu ise açıkça söylemek ve tevriye ifadelerden uzak durmak daha doğrudur. Açıkça söylenmesi uygun olan her konu için bu kural geçerlidir. Yok eğer konu, birkaç dil bilen birisinin hangi dille konuşursa maksadının hasıl olması gibi, açıklanması ve örtülü anlatılması eşit seviyede maslahat içeren bir konu ise tevriye ya da tevriye olmayan ifadelerle anlatılması aynıdır.”¹³³

Kısaca ölçü kanaatimizce “def-i zarar ve celb-i maslahat” kuralıdır. Bu kural, İslam'ın ana beş hedefi olan dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması dairesinde bir ölçü olarak kullanılabilir. Bununla beraber hadislerde tevriye konusunun, bir makalenin sınırlarını aşacak kadar detaylı bir araştırmayı gerektirdiğini belirtmek gerekir.

8. SONUÇ

Tevriye, bir kişinin iki anlamlı sözler kullanarak ikinci anlamı kastettiği halde birinci anlamı öne çıkardığı bir söz sanatıdır. Söz, söyleyene göre hak ve doğru olma yönüyle yalandan ayrılmaktadır. Ancak muhatap, sözden kastedilen anlamı ilk etapta anlamadığından bazı âlimlerce hile ve aldatmanın bir türü gibi görülmüştür.

İslam'ın şiddetle yasakladığı bir kötülük olan yalan söylemeye, hadiste sayılan, savaş, sulh ve eşler arasındaki sevgiyi korumak gibi bazı özel durumlarda izin verildiğini ifade eden Hattâbî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi âlimler yasağın, yalanın kendisinden değil verdiği zarardan dolayı olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre yalan veya doğru konuşmanın ölçüsünü verdiği zarar belirlemektedir. Bu görüş her ne kadar ilk etapta isabetli görülse

¹³³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1991), 3/184-185.

de Hz. Peygamber'in hadislerinde bunu destekleyecek sağlam deliller bulunmadığı için problemlili görülmektedir. Gazzâlî ise yalan söylemek ile tevriye sanatını birbirinden ayırmış ve tevriye sanatının mümkün olmadığı zaruri durumlarda yalana müracaat edilebileceğini ifade etmiştir.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, İbn Battâl, İbn Teymiyye, Nevevî, Mâverdî ve daha birçok âlim ise diğer yasaklar gibi zaruret hali hariç hiçbir durumda yalan söylemenin doğru olmayacağını, hadislerdeki yalan söylemeden kastın tevriye ve me'ârîz sözler kullanmak olduğunu savunmuşlardır. Hatta Mâverdî'ye göre sadece savaşta ve insanların arasını bulmada tevriye sözler kullanılabilir. Ancak araştırmalar, tevriye sanatının kullanımının sadece bu iki yerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Hadisler incelendiğinde Hz. Peygamber'in savaş ve zaruri durumlarda tevriye sanatına başvurduğu, insanlar arasını düzeltmek ve aile yapısını korumak için tevriye sanatını kullanmada sakınca görmediği ayrıca mizahlarında ve günlük hayatında kalpleri hoş etmek için bu sanatı kullandığından hareketle sahâbîlerin ve sonraki âlimlerin de bu söz sanatını kullandıkları anlaşılmıştır. Dolayısıyla tevriye sözlerin sahasının şer'î maslahata bırakıldığı kanaatindeyiz.

Sonuç olarak İslam'ın temel gayeleri dairesinde kalmak kaydıyla, zararın def-i ve maslahatın temini ve ihtiyaç hasıl olduğunda yalandan korunmak amacıyla bu yola başvurmanın sakıncalı olmayacağı düşünülmektedir. Zira tevriye sözler, bir kişinin gerek kendi canını gerekse suçsuz birisini bir zalimden korumak için ya da gerçeğe muhalif konuşmak zorunda kaldığı durumlarda başvuracağı bir çıkış yolu olarak görülmektedir.

9. KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman A'zami. Beyrut: Dârü't-Ta'sîl, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1995.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtih*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002.

- Atık, Abdülazîz. *İlmü'l-bedî'*. Lübnan: Dârü'n-nahda, ts.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, ty.
- Azimâbâdî, Ebu-t Tayyib Muhammed Şemsulhak. *Avnu'l Ma'bûd Şerhi Ebû Dâvud*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Şuabü'l-îmân*. thk. Abdülali Abdülhamid Hamid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik. *Müsnedü'l-Bezzâr el-Bahrü'z-zehhâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1. Basım, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi' u's-sahîh*. Beyrut: Dâru Tavku'n-Necât, 1422.
- Bulut, Ali. "Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Belâgatin Rolü: "Tevriye Sanatı Örneği". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Dihlevî, Abdülhak b. Seyfeddin. *Leme'âtu't-tenkîh fi şerhi Mişkâti'l-mesâbih*. Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2014.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-İlmiyye, 1430.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Ğarîbü'l-hadîs*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1964.
- Ebû Ya'la el-Mevsîlî, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna. *Müsnedu Ebî Ya'la*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dimeşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1. Basım, 1984.
- Ece, Abdurrahman. "Hadislerin Hadislerle Anlaşılması". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (30 Aralık 2018), 163-190.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Sahîhu el-Edebü'l-müfred li'l-imam el-Buhârî*. yy: Mektebetü'd-Delil, 1997.

- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Silsiletü'l-ehâdîsi's-sahîha ve şey' ün min fikhîhâ ve fevâ' idihâ*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za' îfe ve'l-mevzû' a ve eseru-he's-seyyi' ü fi'l-ümme*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1992.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Za' îfü el-Edebü'l-müfred*. Darü's-Sıddîk, 1998.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Za' îfü'l-Câmi' i's-sağîr*. el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Fahreddîn er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-ğayb*. Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1420.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü Ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen. *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *A'lamü'l-hadis fi şerhi Sahihi'l-Buhari*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. Haleb: Matbatü'l-İlmiyye, 1932.
- Hatîb el-Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân. *et-Telhîs fi ulûmi'l-belâğe*. b.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah. *el-Kevkebu'l-Vehhâc ve'r-Ravdü'l-Vehhâc fi şerhi Sahihi Müslim bin Haccac*. thk. Haşim Muhammed Ali Mehdi. b.y.: Darü'l-Minhac, 2009.
- Herevî, Ahmed b. Muhammed. *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. 6 Cilt. el-Memeleke es-Suudiyye: Mektebetü Nezâr, 1999.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr. *Mecma' u'z-zevâ' id ve menba' u'l-fevâ' id*. thk. Husameddîn el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. I-II Cilt. Dimeşk: Dârü's-Sekâ, 1996.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr (İhyâ ile birlikte)*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2005.

- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. Mağrib: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Suuni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Allân, Muhammed Alî b. Muhammed b. Allân. *Delîlü'l-fâlihîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- İbn Battal. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.
- İbn Ca'd. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer el-Askalanî. *Fethu'l-Bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hibbân el-Büstî, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- İbn Hicce, Ebû'l-Mehâsin Takıyyüddîn İbn Hicce el-Hamevî. *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 2004.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebevî*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *er-Rekâik ve'l-âdâb ve'l-ezkâr*. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Mesâil ve'l-ecvide*. Dâru İbn Kesîr, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*. el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Melek, Muhammed b. İzzuddîn. *Şerhü Mesâbîhi's-sünne*. Kuveyt: İdâretü's-Sekâfe, 2012.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn ed-Dimaşkî. *Câmi'u'l-'ulûm ve'l-hikem*. Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 20021.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Teymiyye. *el-İhtiyârâtü'l-fıkhiyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2019.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. ' *Ârizatü'l-aḥ veḡ î fî şerḥ i't-Tirmizî* î. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *Buğyetü'r-râid*. Dâru'z-Zehâir, 2018.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mü'lim bi fevâidi Müslim*. Mısır: Dâru'l-vefâ, 1998.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. I-X Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1905.
- Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1981.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kurtubî, Ebü'l-Abbas Ziyaeddin Ahmed b. Ömer. *el-Müfḥim limâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Umretü'l-kazâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Mağribî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Bedrü't-temâm Şerhu Bülûğî'l-merâm*. Dâru Hecer, 1994.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta'*. thk. Abdulvehhab Abdullatîf. el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986.
- Mûsâ Şâhîn Lâşîn. *Fethü'l-mün'im* Kâhire: Daru's-Şuruk, 2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ty.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. Halep: Mektebetü'l-Matbuâtî'l-İslâmiyye, 1406.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Ezkâr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425.
- Rûyânî, Ebu Bekir Muhammed b. Hârûn. *Müsned*. Kahire: Müessesetü Kurtubâ, 1416.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzeddin Muhammed b. İsmail Emir. *Sübülü's-selam*. yy: Dâru'l-Hadîs, ty.
- San'ânî, Muhammed b. İsmail b. Salâh. *et-Tahbîr li idâhi me'âni't-Teysîr*. Riyâd: Mektebetü Rüşd, 2012.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed. *Bezlü'l-mechûd*. Hind: Merkezu Ebî Hasan en-Nedvî, 2006.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhü'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Seyyid Sâdık. *Fikhü's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1977.
- Sindî, Ebû'l-Hasan es-. *Fethü'l-vedûd*. Medine: Mektebetü'l-Edvâ' el-Menâr, 2010.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin. *et-Teveşîh Şerhu'l-Câmi's-sahîh*. Riyâd: Mektebetü Rüşd, 1998.
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Mehâric fi'l-hiyel*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1999.
- Taberânî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmeccid Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Mısır: Daru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1993.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Ürkmez, Ahmet. "Kaynak Değeri ve İçerik Tenkidi Açısından 'Üç Yerde Yalan' Rivayeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012), 9-34.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Matbaatü'l-Hayriyye, ts.

Zemâhşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah. *Tahrîcü'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâki' a fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemâhşerî*. thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414.

Zurkânî, Muhammed b. Abdülbâkî. *Şerhu'z-Zarkânî ale'l-Muvatta*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.

Zübeyr b. Bekkâr. *el-Fukâhetu ve'l-muzâh*. b.y: y.y., 2017.